

Az elképzelt és lehetséges korai cigány történelem

NAGY PÁL

BEVEZETÉS

A cigányokról folyó diskurzusok és ezen belül a történelemtől való beszéd, a politikában, az ideológiai vitákban, a közbeszédben, a roma önreprezentációban és a tudományos életben is instrumentalizálódtak az utóbbi években. Magától értetődővé vált, hogy a cigányokról különféle ideologikus érvelések, politikai viták és értelmiségi attitűdök igazolásának eszközeként esik szó. Minden cigányokkal kapcsolatos felvetés általános társadalmi, politikai és erkölcsi kérdéssé fordítódik át, sőt vannak elismert kutatók, akik évek óta direkt ezt szorgalmazzák.¹ Nyugodtan mondhatjuk, a cigányokra irányuló kutatásokban dilemmát jelent annak megállapítása, hogy mekkora arányban segítik a valóság megismerését és mekkora arányban tekinthetők ideológiáinak. Ezt az ellentmondást a társadalomtudományokban Mannheim-paradoxonnak nevezik², az ún. szakmában is rendre ezzel kell szembenéznünk.

Jelen dolgozatban tudatosan igyekszem távolságot tartani a spekulatív, ideologikus értelmezésektől, az ún. mainstream-et jellemző kliséktől és leegyszerűsítésektől. A történeti kérdéseket nem igazítom hozzá előzetesen kialakított értelmezési kerethez, hogy ezen keresztül feleljek meg olyan jelenbeli elvárásoknak, amelyek a realitásoktól messze eső áltörténelmi univerzálékhoz vezetnek. Céлом, hogy az Evangélikus Egyetemen 2014. márciusban tartott előadásomat átdolgozva, kérdéseket fogalmazzak meg a cigány, illetve a kutatók által annak tartott népeesség korai történetéről, áttekintve az erre vonatkozó legfontosabb, ténylegesen tudományosnak tekinthető megközelítéseket. Ez egyben rákérdezés arra, hogy beszélhetünk-e ténylegesen egységes és egynemű, azonos mozgásokkal leírható korai cigány történelemtől.

ALAPKÉRDÉSEK

Minden, a cigányok vagy annak vélt csoportok történetére vonatkozó kérdésfeltevés mögött ott húzódik, hogy a cigányok egységes népet alkottak-e vagy sem, illetve kik azok, akik a cigányok közé tartoztak. Az 1980-as évek első felében az európai cigánykutatásban akkor történt áttörés nyomán több vonatkozásban is átértékeltek az összehasonlító nyelvészetből a 18. század óta kifejlődött válaszokat. A Judith Okely, Aparna Rao, Rüdiger Vossen, Donald Kenrick és mások nevéhez kapcsolódó kutatási eredmények Prónai Csaba erőfeszítései³ ellenére nem voltak hatással a cigányokról folyó hazai diskurzusokra, illetve a tudományos kutatásnak és a felsőoktatásnak is csak egy szűk szegmentumában jelentek meg, mostanra pedig alaptalanul elfelejtődtek.

Az említett szerzők alapjaiban értelmezték újra a cigányok indiai eredetét, a migrációt, a nyelvi és a társadalmi egység kérdését, hogy egyáltalán kiket tekinthetünk az európai történelemben cigánynak. A '80-as évek paradigmaváltásának kérdésfeltevéseihez kapcsolódva, nézzünk meg közelebbről néhányat azok közül, amelyek a cigányok történetének megértéséhez alapvetően fontosak.

A hazai szerzők többsége történeti kérdésekben általában nem tekint korábbra a 19. század végénél, közepénél. Pedig az a probléma, hogy kik a cigányok, összefügg a cigány etnonim kifejlődésével, illetve azok az ellentmondások, amelyek végigkísérik a cigányok történetét, a közelmúlt kutatásaiban és aktuálisan is folyton szembesülünk velük, jóval korábbi időszakban gyökereznek.

A 20. század elejére nyúló nyelvészeti előzmények nyomán Fehértói Katalin 1987-ben hipotézisként fogalmazta meg⁴, hogy a cigányok tényleges megjelenése előtt előforduló, alakilag a 'cigány' etnonimhoz hasonló szavak egy török vagy szláv eredetű személynévből származnak, amely szigánnak hangzott és eredetileg nem etnikumot jelölt. Olasz nyelvészek hasonló kérdések vizsgálatokor itáliai adatokból arra

¹Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 551. p.

²L. erről Gaertz, Clifford (1994): Az értelmezés hatalma. Budapest, Századvég Kiadó, 1994. Századvég könyvtár. 23. old.

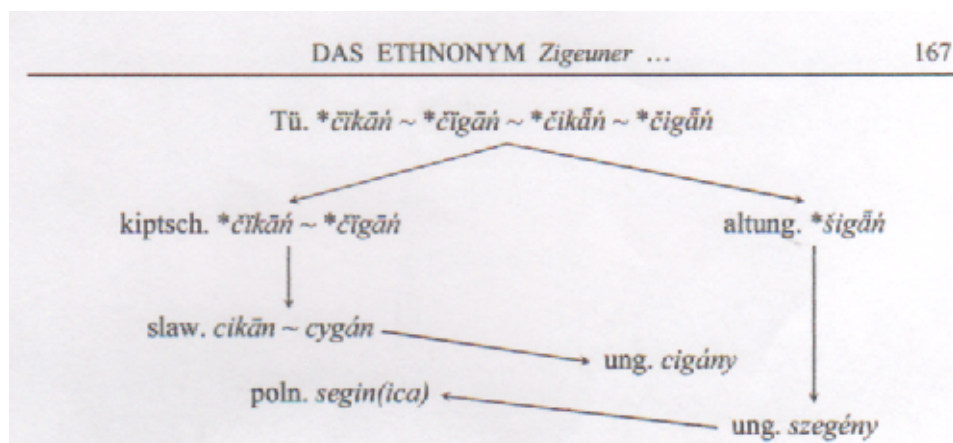
³Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Kiadja az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a kaposvári Csokonai V. Mihály tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest - Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Gondolok továbbá a Prónai Csaba által szerkesztett „Cigányok Európában” c. sorozat köteteire.

⁴Fehértói Katalin: A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás rövidített változata). Névtani Értesítő, 1987. 12. sz. 5 - 17. p.

jutottak, hogy a 'cigány' etnoním nem származhat a görög atszinganoszból (= érinthetetlen), miként az Miklosich nyomán széles körben elterjedt⁵. Fehértói Katalin nyelvészeti eredményeire építve jómagam az 1998-ban kiadott könyvemben, bőséges okleveles adatok és koraiújkori források alapján felvettem, hogy a 'cigány' etnoním kialakulásához vezető nyelvi változások összefüggésben vannak a társadalom váltoásaival, az átrétegződési folyamatokkal, és a 'cigány' szóban a 15-16. században a társadalmi állapotot és az etnikai hovatartozást hordozó jelentés összetalálkozott⁶.

Az itt vázolt probléma nyelvészeti aspektusait Marek Stachowski 2002-ben publikált, a cigánykutatók számára nem ismert tanulmányában⁷ pontosítja, bőséges adatalással és szakszerű, meggyőző érveléssel bizonyítva, hogy a 'cigány' etnoním a szegényt, nincstelent, földönfutót jelentő török csikán, csigány szóból fejlődött ki két párhuzamos vonalon: egyrészt török-kipcsák-szláv-magyar szálon vezetett a 'cigány' szó kialakulásához; másrészt török-régi magyar-magyar-lengyel szálon a 'szegény' szó kialakulásához.

Stachowski elméletét összevetve más kutatásokkal, a '80-as évek említett paradigmaváltásával és a forrásokkal, megerősíti azt, hogy a középkorban és a koraiújkorban cigánynak tekinthető népesség, különösen a történeti Kelet-Európában, részben a helyi társadalmak legszegényebb, nincstelen rétegeit jelenti, részben pedig az indiai eredetű szegmentáris csoportokból álló bevándorlókat, akiket valószínűleg nem ok nélkül neveztek befogadók egy társadalmi állapotot kifejező szóval. Ebből az is következik, hogy annak a népességnek, amelyet egykor cigánynak neveztek, illetve ma visszamenőlegesen az egységre utaló „cigányság” fogalmába értünk, az egyes szegmentumai nem beszéltek azonos nyelvet és nem jellemezték őket ugyanolyan kulturális minták.

Stachowsky ábrája a 'cigány' etnoním kifejlődéséről

Stachowski elmélete alapján a korábbiaknál erősebben megkérdőjeleződik, hogy a 12-13. századi Itáliából ismert, cigányokkal kapcsolatba hozott adatokat valóban indiai eredetű népcsoportokra vonatkoztassuk⁸. Továbbá, a magam részéről semmiképpen sem értelmezném a görög nyelvterületről, főként egyházi forrásokban fennmaradt 11-12. századi adatokat indiai eredetű cigányok jelenlétének egyértelmű bizonyítékaként. Azt pedig, hogy a Szentföldről visszatérőben Szümón Szimeonisz 1323-ban Kréta szigetén cigányokkal találkozott volna, bizonyíthatatlannak tartom. Szimeonisz nem említ csoport-, vagy népvét, egy görögkeleti vallású *natio*-ról beszél, amely sohasem marad egy helyben harminc napnál tovább, állandóan vándorol és az arabokéhoz hasonló fekete sátrakban lakik⁹.

A társadalmi állapotot kifejező szavak egybeolvadása és a kétféle „cigány” népesség közeledése fokozatosan ment végbe. Magyarországon pl. a 16. századi debreceni városi jegyzőkönyvekben már előforduló 'magyar cigány' megnevezés nézetem szerint nem egy indiai nép asszimilálódott tagjait jelenti, hanem a magyar népességnek a társadalmi állapot szerint 'cigánynak' számító legalsó rétegét. Hasonlóan kell értelmeznünk a román fejedelemségek cigány népességét is. Amit ma romániai cigány rabszolgaságnak nevezünk, nem egy homogén, bevándorolt etnikum szolgaságba taszításával jött létre, hanem a feudalizmus

⁵ PIASERE, Leonardo: A ciganológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok). ELTE BTK Kulturális Antropológia. Budapest, 1997. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2. 15. p.

⁶ Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.

⁷ STACHOWSKI, Marek: Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'. *Studia Etymologica Cracoviensia* c. sorozat 7. kötetében

⁸ Piasere: im. ih.

⁹ A bizánci területen fennmaradt források adatairól l. FRASER, Angus: A cigányok. Osiris Kiadó. Bp. 1996. 52-55.

ottani változatának strukturális sajátossága, amiben fontos elem volt különféle etnikumok keveredése¹⁰.

A magyarországi források arról tanúskodnak, hogy a társadalmi állapotra utaló különféle kifejezések párhuzamosan éltek, részben azonos, részben azonban eltérő jelentéssel. A helyi eredetű és a bevándorlással keletkezett 'cigányság' kettősségére utal, hogy Révay Péter és Thurzó György menleveleiben (1608, 1616), továbbá Szamosközy István (1570-1612) és Istvánffy Miklós (1538-1615) történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi¹¹.

Az a kérdésfeltevés, hogy a cigányok középkori és koraujkori elődeit nem csak kulturális csoportként, hanem társadalmi kategóriaként is értelmezhetjük, egyértelműen és reálisan vetődik fel a források alapján, amit akkor sem hagyhatunk figyelmen kívül, ha aktuális jelenünkben akár politikai, akár érzelmi okból sérelmesnek tűnhet. A források keletkezésének idején fennállt gazdasági és társadalmi állapotok magyarázatot nyújtanak arra, hogy az egykor többféle elnevezéssel illetett, ma cigánynak tekintett népesség egy része a helyi társadalomból keletkezett és nem indiai népcsoport bevándorlásával. A 16. században a svájci krónikák saját koruk cigányait, akiket közönséges banditáknak és tolvajoknak tartottak, élesen elválasztották azoktól, akik a 15. század elején érkeztek Európába. A krónikások szerint saját koruk cigányai mind tolvaj népség. Eltérő társadalmi karakterű, eltérő eredetű és etnikailag különböző csoportokat egyaránt cigánynak neveztek tehát. Ez az értelmezés a 16. századtól Maiolus és Krantzius nyomán terjedt el¹².

1530-ban Krantzius: Saxonia c. munkájában is úgy írt a cigányokról, mint gyülevész népségről. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy egy egyértelműen indiai etnikum megvetéséről van szó, hanem annak problémáját veti fel, hogy már a 15. században is voltak olyan csoportok, amelyekről tévesen gondoljuk utólagosan, hogy indiaiak lettek volna. Szentiványi Márton jezsuita tudós 1691 - ben így írt a cigányokról Curiosoria című munkájában¹³: *Végezetül, hogy a cigányoknak az igen hitvány és kóborló, tisztán csak a tolvajlásokhoz szokott népe mely alkalommal jutott el Németországba és Magyarországra, ebben a kérdésben különbözőképpen vélekednek a történetírók. Annyi azonban bizonyos, hogy Ferdinánd, Spanyolország egykori királya hatvan napot rendelt a számukra, amely időn belül teljesen eltávozni parancsoltattak az országból - és ilyen módon ki is zárta őket Spanyolországból. Azon időtől kezdve ide - oda kóborolnak Németországban és Magyarországon, s másutt is, sokaknak veszedelmével és kárvallásával. Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze. Így ír róluk Maiolus a Dies Caniculares című munkája 3. kötetének a 2. beszélgetésében. Krantzius azt állítja, hogy az 1417. esztendőben jelent meg először az embereknek ez a söpredéke a Németországgal határos részeken. Ők pedig azt mondják magukról, hogy egyiptomi származásúak, s hogy reájuk kirótt büntetésből járják körül kóborolva a világot. Ámde mindez csak mese.*

Az európai és magyarországi forrásokban olyan gyakran ismétlődnek a keveredésre utaló megjegyzések és annak gondolata, hogy a cigányok az európai társadalmak sajátos alsó rétegeit jelentik, hogy ez nem tekinthető szimplán sztereotípiának, a különféle szerzők lenéző előítéletességének. A hazai szakirodalomban leggyakrabban idézett példa erre Szepes vármegye 1624. évi statútuma: A „*cigányoknak eme egyiptomi nemzetisége*” is, amely egyébként szánalomra méltó lenne nyomorúsága miatt, „*fölvévén a csavargók szokását s nevét is*”, hajdúk módjára felfegyverkezve a népet megsarcolja, a lovakat ellopja és Lengyelországba hajtja¹⁴. Érdekes további példa, hogy a Regélő c. folyóiratban 1839-ben megjelent „A cigányok” c. írás ismeretlen szerzője egy 1579. évi adat kapcsán azt írja, hogy Skóciában hemzsegték a henyék és csatangolók, akik házasság útján összekeveredtek a cigányokkal „*és szokásaikat, valamint életmódjokat is elfogadák*”¹⁵. Egyik esetben cigányok marginalizálódásáról, másik esetben pedig nem cigány marginális rétegek cigányosodásáról van szó. A kétféle folyamat megítélésem szerint végigkíséri az európai

¹⁰ A cigány rabszolgaság részletesebb elemzése meghaladja e tanulmány terjedelmi kereteit. A bőséges szakirodalomból legismertebb, magyarul elérhető mű ACHIM, Viorel: Cigányok a román történelemben. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. Az értelmezések pontosabb áttekintését nyújtja Fosztó László: Viták és irányzatok a roma-kutatásban. Az MTA Kisebbségkutató Intézetben 2013. márciusban elhangzott előadás kézirat. A strukturalista értelmezés BECK, Sam: 'Ethnicity, Class, and Public Policy: Tiganii/Gypsies in Socialist Romania'. In: Kot K. Shangriladze et Eica W. Townsend (ed.): Papers for the V. Congress of Southeast European Studies, Belgrade, September 1984. Columbus, Ohio: Slavica Publishers 19-38.

¹¹ Erről l. Nagy Pál: im. passim.

¹² Fraser: im. 124.

¹³ A szöveget Tóth Péter fordította. A 17. századi folyamatokról l. Nagy Pál: „Fáraó népe”. A magyarországi cigányok története (14-17. század). PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Pécs, 2004.

¹⁴ Nagy Pál: im. 138.

¹⁵ A skóciai cigányokról l. még Szemenyey Marian: Mítosz és valóság: megjegyzések a skóciai cigányok történetéhez. Pécs, 2002. WHS-Gypsy Studies Student 1.

történelmet és a kettő találkozásának jellege eltérő volt az európai régiókban és az egyes országokban. A kettő találkozásának arányai határozták meg, hogy egy-egy közösség beszélte-e a romani nyelvet, illetve milyen arányban jellemezték etnikai, és milyen arányban szociális sajátosságok.

Mindez nem egy tisztán etnikus és interetnikus folyamat. Arról, hogy ki a cigány?, tisztán etnikai értelemben értelmetlen beszélni, mindig azok a cigányok egy-egy korszakban, akik annak számítanak, etnikai identitásuk, a fentebb említettek szerint, konstruálódik és nem örök érvényű, nem változatlan. Ennek a problémának a hazai vonatkozásaiból a 20. századi, illetve a rendszerváltozással és a piacgazdasági átmenettel összefüggő aspektusai kerültek a kutatások homlokterébe¹⁶. Az, hogy a Kárpát-medence cigány csoportjainak történetében évszázadok óta mit jelent ez a kettősség, kevésbé ismert. Saját eddigi munkáimból talán az egyik figyelmet érdemlő momentum, ennek a kettősségnek a történeti értelmezése a források alapján¹⁷.

Az említettekhez szorosan kapcsolódó kérdés immár mintegy négy évtizede az európai cigánykutatásban, hogy „a cigányságot” kulturális csoportnak vagy társadalmi kategóriának tekintsük-e. Utóbbi J. Okely nyomán tudományos paradigmává vált¹⁸. A cigány népesség kulturális és strukturális meghatározottságának viszonya itthon az ún. underclass vitában is felvetődött, amire 2012-ben kiadott könyvének módszertani bevezetőjében Ladányi János tíz év távlatából azzal tett pontot, hogy a kétféle meghatározottság ütköztetése a tudományterületek módszertani különbözőségéből következik, nem pedig a reális társadalmi folyamatok indokolják¹⁹.

A NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSEKEN ALAPULÓ SZÁRMAZÁSELMÉLETEK

A cigányok történelmének, társadalmi helyzetének és kultúrájának értelmezéséhez evidenciákat kereső elméletek többféleképpen tipizálhatók²⁰. Magyarországon a cigányokat az indiai etnogenezissel jellemző elgondolások a legismertebbek, amelyek a cigányokat történelmi diaszpórának tekintik. A valamennyi cigány egységes, közös indiai származását elfogadó szerzők nézetei a romani nyelv kutatásának eredményeire építik nézeteiket. A romani indiai eredetének és rokonságának tudományos elméletei a nyelvészetben a 18. századtól terjedtek el Grellmann 1787-ben megjelent munkája nyomán. Pott (1844/45: az első összefoglalás), Alexander Paspati (1870), John Sampson (1926), Ralph Turner (1926), Gjerman és Ljungberg (1963), Terence Kaufman (1984) munkássága jelzi még azt a fejlődési vonalat, amely a 20. század második felére vezetett oda, hogy a romani indiai eredetének elmélete lett a legelfogadottabb²¹.

A nyelvészeti teóriák lényege, hogy az indoárja nyelvből származtatják a romanit, ám más-más nyelvi csoportból és nyelvjárásból. Ennek függvényében más-más helyre teszik az ún. „őshazát” és az Indiából való elvándorlás kezdetét. Az Indiából elvándorolt csoportok eredendő nyelvi és társadalmi egységét feltételezik, amely a vándorlás során bomlott meg.

Sampson szerint a romani India északnyugati részén alakult ki, legkésőbb i.sz. 9. században elszármazott onnan. Turner arra jutott, hogy a romani az indoárja nyelvek középső csoportjához tartozott, a romanit beszélők i.e. 250 előtt már északnyugatra vándoroltak, onnan pedig az i.sz. 9. sz. előtt nem sokkal elkezdődött a „nagy vándorlás”. Kaufman úgy véli, hogy az ún. proto-cigány népcsoport már i.e. 300 előtt elvándorolt iráni (perzsa) területekre, talán Nagy Sándor támadásai miatt (327-326).

¹⁶ A téma bőséges hazai irodalmában legfontosabbnak tartom Ladányi János-Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest, 1999. A különféle értelmezésekről és elméletekről l. Binder Mátyás: Elképzelt kultúra. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. Eszmélet, 2010. (22. évf.) 86. sz. 172-195.

¹⁷ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13-14. Történelem Tanárok Egylete, Budapest, 2008. 35-50. www.tte.hu/?page=konf&id=114&archiv=&ev=

¹⁸ OKELY, Judith: The Traveller-Gypsies. Changing cultures. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983. A tudományos vitákról l. Fosztó: im.

¹⁹ Ladányi János: Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. L' Harmattan, Budapest, 2012. 17.

²⁰ L. erről Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok”? In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. BTF-IFA-MKM. Bp. 1998. Tanítók Kiskönyvtára 9. 29-52. p. Binder Mátyás: Roma etnikai mobilizáció Kelet-európában. Phd értekezés kézírata, Bp. 2014.

²¹ Az indiai eredet kérdéseiről l. Fraser: im. 19-39. A továbbiakban Fraser, valamint Petre Petcut Istoria Rromilor c. román nyelvű munkájának interneten található magyar fordítása alapján tekintem át a származáselméletek legényegesebb kérdéseit: www.edu.ro/index.php?module=uploads&func=download&fileId

Az elméletek között egyezések és hasonlóságok egyaránt kimutathatók. Megegyeznek abban, hogy „a nagy vándorlás” útvonala: India – Perzsia – Örményország – Kisázsia – Bizánci Birodalom. Eltérnek a nyelvi rokonság kérdésében, a vándorlás kronológiájában, a vándorlás kiváltó okában. Utóbbit többnyire valamilyen politikai vagy háborús eseményben látják: Nagy Sándor hódításai, a 7. századi arab expanzió, Bizánc támadása Szíria ellen 855-ben, a szeldzsuk törökök előrenyomulása a 11. század elején.

Az indiai származás elméleteinek döntő fontosságú módszertani eljárása a cigányok kapcsolatba hozása más csoportokkal. Az ugyanis korántsem egyértelmű, hogy a meglehetősen gyér számban rendelkezésre álló forrásokban kik azok, akiket tudományos bizonyítottsággal ténylegesen a cigányok elődeinek tarthatunk. A Földközi-tenger medencéje és az indiai szubkontinens között több száz éven keresztül különböző gyűjtőneveken ismert csoportok létezése mutatható ki.

A ghorbat több csoport neve a Távolsági- Középségi- és Közel-keleten, valamint Görögország, Marokkó, valamint az egykori Jugoszlávia területén. A szó jelentése: idegen, némely szerzők szerint Perzsiában a cigányokra értik, illetve úgy gondolják, hogy a cigányokat érthetjük azokon, akikre a ghorbat kifejezést használják. A ghorbat szó gyűjtőfogalom a tudományban, a közhasználatban ugyanakkor csak bizonyos csoportokra vonatkozik, egy-egy helyen mást-mást értenek ghorbaton. Inadekvát módon a „cigány” szinonímája.

A luri is gyűjtőnév. Az ide sorolt csoportok foglalkozásai miatt hozzák őket kapcsolatba a cigányokkal (kovács, kosárfonó, zenész, bűvész). A 11. század elején élt Firdauszi: Sáhname c. művében említi: Bahrám Górral perzsa király (5. sz.) zenészeket kért az indiai Sangul királytól, ezeket hívták luriknak.

A zott/zotti néven ismert csoportok is többfélék, ez is gyűjtőnévnek tekinthető. A tényleges kapcsolat, még kevésbé rokonság nem igazolható a cigányok elődeivel. A 10. század közepén készült Hamzaal Iszfahán arab történetíró feljegyzése szerint Bahrám Górral India királyától kért zenészeket, ezek perzsiai leszármazottai a zottik.

A dom/domba elmélet a legelterjedtebb. Lényege, hogy a cigányok egykor domok/dombák voltak, azaz a cigányok elődeit az ilyen nevű csoportokban kereshetjük. Az európai romaniban a cigány férfiak megnevezése rom, az örmény romaniban lom, a perzsa romaniban dom, amelyek több szerző szerint a szanszkrit domba, illetve a modern indiai dom fonetikus megfelelői. A domba elmélet Herman Brockhaus lipcei nyelvész professzortól származik az 1830-as évekből, részleteinek kidolgozója egy Griesen nevű kutató a 20. század elején²². Griesen elméletét Sampson próbálta először történeti keretbe helyezni, ezt fogadja el több neves európai ciganológus: Clébert, Liégeois, Hübschmannova, Vekerdi József.

Az indiai származtatás több elemét egyesíti Donald Kenrick elmélete²³. Elfogadja és alapvetőnek tekinti a romani nyelv indiai eredetét. A romák/cigányok közös származását és egységes népként való létét tételezi, de a romák kialakulását új megvilágításba helyezi, a más csoportokkal való azonosítást összekapcsolva történeti források adatainak sok esetben spekulatív értelmezésével. A roma népcsoport szerinte nem Indiában alakult ki, hanem indiai és perzsa törzsek keveredéséből Perzsia területén. A fentebb említett csoportneveket, illetve azok egy részét a romák más-más időszakban használt nevének tartja. Kenrick szerint a legnagyobb roma népcsoport Irakban élt, azaz a régi Perzsiában. Kauli a nevük, a kettőt azonosítja és felteszi, hogy a kaulik és a ma ismert kalék közös indiai őstől származtak²⁴.

A vándorlás okát Kenrick is a politikai helyzet változásaival, háborúkkal hozza összefüggésbe, de bekapcsol egyéb tényezőket is. Észak-India 3. századi perzsa meghódításakor sok indiai elmenekült és semmilyen nyomuk nem maradt, szerinte ezek a domok=romok. Perzsia arab meghódítása után lett az Indiából származó népesség neve zott (ejtése jat). Az arabok rengeteg indiait hurcoltak Közép-Keletre és a Tigris völgyében telepítették le őket, vagyis a roma népcsoport kialakulásában az áttelepítéseknek is szerepe volt. A zottik elszaporodtak, megerősödtek és adót kezdtek szedni a területükön áthaladó kereskedőktől. A bagdadi kalifa bosszúhadjáratot indított, 15 év háború következett, melynek során 27 ezer zottit Bagdadba hurcoltak, sorsukról szinte semmit nem tudunk. A zottik leverésekor (834) egy részüket az arab-bizánci határvidékre száműzték, a területet 855-ben Bizánc meghódította. Több zott Szíriába került, ezek utódai vándoroltak később Örményországon át a Balkán-félszigetre.

Örményország bizánci elfoglalása, illetve a Földközi-tenger partvidékének elfoglalásakor Kis-Ázsiában indiai származású népcsoportokat találtak, ezek egy része Konstantinápoly, illetve Európa belseje felé indult. Mások pedig Egyiptomba, illetve Észak-Afrikán át Spanyolországba. A Konstantinápolyból, illetve a bizánci birodalomból való elvándorlást az 1347-es pestisjárvánnyal és a török hódításokkal

²² Erről l. Törzsök Judit: im.

²³ Kenrick 1965-től különböző roma emberjogi szervezetek tanácsadója. A romák történetéről szóló művei közül itt az interneten is elérhető tanulmányát említem: *Romany Origins and Migration Patterns*. International Journal of Frontier Missions, Vol. 17:3, Fall 2000. http://www.ijfm.org/PDFs_IJFM/17_3_PDFs/07_Kenrick_hw.pdf

²⁴ A kalék a nyugat-európai cigányok egyik, főleg Spanyolországban élő csoportjának önelnevezése.

magyarazza Kenrick. Hozzá kell fűznünk, hogy az említett csoportoknak a romákkal, illetve elődeikkel való azonosságát Kenrick sem tudja közvetlenül bizonyítani. Eljárása jóindulattal is indirekt, történeti logikán alapuló következtetésnek tekinthető. A romák elődeinek Észak-Afrikán át történt spanyolországi bevándorlását pedig semmivel sem lehet igazolni. Az erre vonatkozó források hiánya mellett ismereteim szerint alapos ellenérv Kenrick elgondolásával szemben, hogy a spanyolországi romák nyelvében nincsenek arab kölcsönszavak, vagy arab hatásra utaló elemek.

Napjaink egyik legelismertebb szaktekintélye, különösen nyelvészeti kérdésekben Marcel Courthiade. Kenrickhez hasonlóan a romani nyelv indiai eredetének elméletéhez megpróbálja megkeresni azokat a történeti eseményeket, amelyeket romákra vonatkozóan vélelmez. A 10-11. századi arab történetíró Al Utbi Yaminok Könyve c. munkájában elbeszélte történetre hívja fel a figyelmet: 1018-ban Mahmoud Ghazni afgán hódító elfoglalta Kannaudzs észak-indiai várost, a lakosságot rabszíjra fűzték és eladták őket rabszolgának Perzsiába, mint zenészeket és egyéb mesterségek művelőit. Az eredeti arab forrás egy szót sem ejt az eladott lakosok etnikai hovatartozásáról, ennek ellenére Courthiade kijelenti, hogy romák (így!) voltak és ez a romák első lépése a Nyugat felé vezető nagy vándorlás során. Ezt a vélekedést más szerzők is átvesszik vagy felemlítik és klisévé alakulva el is terjedt.

Courthiade elgondolása példája a visszamenőleges, spekulatív történelemgyártásnak, a csúsztatásnak. Egy múltbeli esemény olyan etnicizálásának, amellyel bizonytalan, szórványadatból roma történelmet konstruál, sorozatos előfeltevésekkel. Az összes cigány indiai eredetének előfeltevéséhez erőltetetten keresi a velük azonosítható csoportokat minden olyan eseményben, amelyben valakiket sérelem ért, így hozva létre egy többszörösen manipulált sémát. A Kannaudzsból elhurcoltak mestersége nem elegendő bizonyíték arra, hogy romák, vagy akár csak a romák elődei lettek volna. Az pedig, hogy az elhurcolást valamiféle tudatos nyugati vándorlás kezdetének akarja látni, kimeríti a tények meghamisításának fogalmát.

AZ EREDETELMÉLETEK KRITIKÁJA

Az európai cigánykutatás 1980-as években történt, fentebb már érintett paradigmaváltásában általános módszertani problémák fogalmazódtak meg az indiai eredetetéssel szemben²⁵: egyes nyelvi elemeket és szórványosan fennmaradt dokumentumokat a teljes valóság kifejezőjének elfogadva, a kultúra és a történelem minden elemére kiterjedő következtetéseket vonnak le azok a szerzők, akik a cigányok indiai származását próbálták igazolni. Problematikus a cigányok eredetének egy szálon való visszavezetése is: több kutató is úgy gondolja, hogy még az egy csoporton belül használt azonos nyelv sem jelent feltétlenül azonos eredetet. A különböző cigány nyelveken a saját csoport belső megnevezése különböző (rom, kalo, stb), miért feltételeznénk, hogy valaha minden cigány egy népcsoportot alkotott? A „szétválásról” attól kezdve vannak nyomok, hogy a cigányok megjelennek Európában, az egymástól különböző csoportok létéből egyáltalán nem következik, hogy valaha homogén csoportot alkottak volna. Az indiai eredet csak a romani nyelvet beszélőknél vehető fel, a cigányok jelentős hányada azonban nem ezt beszéli²⁶

A cigányok más csoportokkal való azonosításának módszereit Aparna Rao illetve a legalaposabb kritikával²⁷. Több indiai és észak-afrikai néppel hozzák kapcsolatba a cigányokat, Rao szerint: „az egyes csoportok közötti kulturális különbségeket belekényszerítették abba a már eleve meglehetősen pontatlan és homályos képbe, ami az európai cigányokról kialakult”. Ennek módszerei: a romani szókinccsének összevetése mások szavaival; azokat az elnevezéseket, amelyekkel a helyi lakosság illetve a cigányokkal kapcsolatba hozott csoportokat, összehasonlították az európai cigányok elnevezéseivel; ezen csoportok tevékenységeit, életmódját összehasonlították a cigányokéival. Rao szerint a következmény: a legkülönbözőbb csoportok teljesen tudománytalan egymáshoz rendelése, egy-egy cigányokhoz hasonló csoportot tartanak egy adott tájegység cigányainak.

²⁵ Ezeket Törzsök Judit im. alapján foglalom össze.

²⁶ A nem romani anyanyelvű cigányok esetében felmerül az ún. nyelvcsere kérdése. Ennek a speciális nyelvészeti problémának az érintése meghaladná írásom terjedelmi kereteit és szakmai kompetenciámat is, nem lévén nyelvész. Itt most csak megemlítem, hogy Magyarországon a cigányok mintegy 90 %-a nem romani anyanyelvű, a romungrók és a beások tartoznak közéjük.

²⁷ RAO, Aparna: Nomád csoportok Nyugat-, Közép-, és Dél-Ázsiában. Cigányfűró, 1997. 1. sz. 4-6. RAO, Aparna: A nő a cigány kultúrában. <http://uccualapitvany.hu/wp-content/uploads/2014/06/A-N%C5%91-a-cig%C3%A1ny-kult%C3%BAr%C3%A1ban.pdf> RAO, Aparna (ed.): *The Other Nomads. Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective*. Kölner Ethnologische Mitteilungen, Bd. 8. Köln: Böhlau Verlag. 1987. További művei: <http://ethnologie.phil-fak.uni-koeln.de/rao.html>

Rao összességében egymástól különböző, Európában és Amerikában élő csoportok gyűjtőfogalmának tartja a „cigány” terminust. Ezeknek a csoportoknak a közös eredetét, illetve a romani nyelv indiai eredetét nem vonja kétségbe, de a romák indiai származását nem látja bizonyíthatónak a fentebb írt módszertani problémák miatt, és mert Irántól keletre nem találhatók romani nyelvet beszélő csoportok. A romák közös kulturális vonásának a nomadizmust tartja, aminek alapeleme a szolgáltatásokon és áruk kínálatán alapuló gazdaság. Másfelől a kulturális különbségek alapján úgy gondolja, hogy nem tekinthetők homogén csoportnak, nem szoríthatók bele a „cigány” homogén fogalmába, mert ezt nem vonatkoztatják önmagukra, a „cigány” kifejezés a nem cigányoktól való elhatárolódást fejezi ki.

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásomban szándékosan nem alkalmaztam a szokványos történeti konstrukciók kronologikus rendezési elvét. Azt a „cigány történelmet”, amit különféle szerzőknél ugyanazoknak az elemeknek az ismétlődése jellemez, nyelvrokonsággal, „öshazával”, közös vándorlással, spekulatív eseménytörténettel, egy elképzelt nép elképzelt történelmének tartom. A sohasem létezett, bizonyíthatatlan, manipulatíván konstruált egységes és közös „cigány őstörténet” létrehozásának, illetve az ún. európai megjelenést követő középkori és újkori történet egyneműsítésének és egyetlen, egységes nép történeteként való értelmezésének tudománytörténeti, valamint módszertani és forráskritikai okai vannak, szerepet játszanak benne továbbá különféle, a valóságra irányuló kognitív orientációkat háttérbe szorító politikai, ideológiai és érzelmi orientációk is²⁸. Az ellentmondásoknak némely szaktudományos aspektusával foglalkoztam jelen dolgozatban.

A 'cigány' etnoním kialakulásának kérdéséből kiindulva és ehhez társítva vettem fel „a cigány”, mint társadalmi állapot értelmezésének történeti aspektusait, majd a középkori és koraújkori forrásokhoz viszonyítva ismertettem a hagyományos származásméleteket és azok kritikáját. Így plasztikusabban megjeleníthetőbbnek láttam az európai „cigány történelem” korai szakasza és a konstruált „cigány őstörténet” közötti szakadékot.

A tanulmányomban elmondottakból a „cigány történelem” nem szokványos értelmezése következik. Önmagában való, egységes, külön cigány történelem nem létezett. Ilyennek a konstruálása mindig a jelenkori kívánalmakból adódó visszamenőlegesség. A cigányokra vonatkoztatott adatok egy helyre gyűjtése és kronológiai rendbe helyezése nem elegendő, a cigányokra vonatkozó események és folyamatok megértése világtörténeti perspektívát igényel, mert elválaszthatatlanok az általános történeti tendenciáktól. Ezek a tendenciák, hasonlóan napjaink tapasztalatahoz, általános népességátrendeződésekkel és strukturális változásokkal függnek össze, aminek specifikus eleme a munkaerő átrendeződése, a munkakeresés és a megélhetés érdekében a migráció erősödése.

A mai értelemben vett „cigányság” kialakulásáról legfőbb mondandóm, túl az elképzelt őstörténeten, hogy az európai forrásokban a 11. századtól egészen a 18. századig különféle néven felbukkanó csoportok nem tekinthetők egyetlen, indiai bevándorló népcsoporthoz tartozónak. Ebben a perspektívában a 14. század óta „a cigányok” megélhetési stratégiája, ún. vándorlásai és ebből következő sajátosságai, nem valamiféle ősi indiaiságba homályosuló identitásörzés és örök érvényű etnikai változatlanság. „A cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.

²⁸ Ennek jelen helyen ki nem fejthető elméleti kérdéseiről l. ANDERSON, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L' Harmattan, Budapest, 2006. Atelier Füzetek.